

<https://doi.org/10.15407/eip2020.03.075>

УДК 332.2.021.8 : [336; 339]

JEL: N53, Q15, Q17, Q18

Вікторія Небрат¹

Кароліна Гордіца²

Назар Горін³

СТРУКТУРНІ ТА ФІНАНСОВІ РИЗИКИ КАПІТАЛІЗАЦІЇ ЗЕМЛІ: УРОКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Статтю присвячено проблемі співвідношення очікуваних результатів і реальних інституційних, структурних та фінансових наслідків аграрних реформ, спрямованих на капіталізацію землі. Метою публікації є узагальнення позитивного та негативного досвіду селянської реформи 1861 р. щодо змін у відносинах власності та землекористування, бюджетно-фінансовій сфері та зовнішньоекономічній діяльності. Дослідження проведено на основі історико-інституційної методології з використанням інструментарію економічної компаративістики, ретроспективного аналізу та історичної реконструкції.

Встановлено, що відкриття ринку землі та створення системи іпотечного земельного кредиту дозволило збільшити частку приватного землеволодіння селян, проте не перетворило їх на ефективних власників і не вирішило проблеми селянського малоземелля. Зростання цін на землю призвело до розвитку спекуляції нею та підвищення орендної плати, спонукаючи селян до хижацького використання земель та виснаження ґрунтів без підвищення продуктивності виробництва.

Капіталізація землі та розширення ринку найманої робочої сили сприяли економічному зростанню, збільшенню державних доходів і витрат, подоланню хронічного дефіциту державного бюджету. Водночас зростала кредитна заборгованість селян, викупні платежі виснажували селянські господарства, зменшуючи потенціал капіталоутворення та інвестицій.

Державна політика форсування експорту хліба та підтримки великого аграрного бізнесу дозволила поповнити золотий запас казни, але водночас призвела до збідніння селян, зниження якості експортованого

¹ **Небрат, Вікторія Василівна** – д-р екон. наук, завідувачка відділу економічної історії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (вул. П. Мирного, 26, Київ, 01011), ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5419-3181>, e-mail: victoria_nebrat@ukr.net

² **Гордіца, Кароліна Адольфівна** – канд. екон. наук, науковий співробітник відділу економічної історії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (вул. П. Мирного, 26, Київ, 01011), ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9816-2467>, e-mail: karol67@ukr.net

³ **Горін, Назар Олегович** – канд. екон. наук, старший науковий співробітник відділу економічної історії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (вул. П. Мирного, 26, Київ, 01011), ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9110-9129>, e-mail: nazzar@ukr.net

збіжжя, збільшення у ньому частки кормових культур і падіння частки продовольчих культур та готової продукції. В умовах посилення міжнародної конкуренції збільшення пропозиції дешевого зерна зумовило падіння цін, послаблення конкурентних позицій вітчизняних експортерів та зростання залежності економіки від кон'юнктури світових ринків сільськогосподарської продукції, а вітчизняного аграрного бізнесу – від іноземного капіталу.

Розроблено рекомендації уряду щодо врахування історичного досвіду при здійсненні сучасних аграрних перетворень, зокрема, всебічної підтримки фермерства як основної ланки аграрного виробництва і гаранта продовольчої безпеки країни. Їх впровадження сприятиме запобіганню ризиків надмірної концентрації землі, пролетаризації селянства та масової міграції його до міст і за кордон, наростанню екологічних проблем та вразливості економіки внаслідок посилення залежності від кон'юнктури світових ринків аграрної сировини⁴.

Ключові слова: аграрна реформа, капіталізація землі, земельна власність, селянський банк, фінансове забезпечення реформи, продуктивність сільськогосподарського виробництва, експорт аграрної продукції

Ринкові перетворення, що мають забезпечити прогресивні зміни інституційного устрою економіки, відкрити простір господарській ініціативі та підприємницькій активності, слугувати засобом підвищення виробничої продуктивності та суспільного добробуту, з необхідністю включають реформування аграрної сфери, зокрема "запуск" ринку землі. Це питання акумулює низку проблем функціонування землі як товару, капіталу, об'єкта застави. Вони стосуються можливостей доступу до об'єктивно обмежених земельних ресурсів, особливостей ціноутворення, розподілу прав і повноважень суб'єктів земельного ринку, просторової нерівності умов господарювання, економічної ефективності землекористування в поєднанні з соціальними вимірами сільськогосподарського виробництва та сільського розвитку. Цілком закономірно, що трансформація землі як життєвого простору в об'єкт, що підлягає відчуженню, включається до ринкового обігу, вимагає не лише наукової концептуалізації, політичних рішень, а й інституційного супроводу. Адаптивність аграрних реформ, як зрештою й будь-яких інших, визначається дієвістю механізмів дотримання обраних пріоритетів, забезпеченням послідовності та системності, орієнтацією на довгострокові суспільно значущі цілі.

Вже понад двісті років у вітчизняному академічному дискурсі точиться теоретична полеміка з питань оптимальної моделі землекористування. Одночасно відбувається політична боротьба за вибір інституційного вектора аграрних реформ, які відкриють можливості зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва, знімуть бар'єри вільного переміщення капіталу в цю сферу і, разом із тим, захистять трудову селянську власність, забезпечать несутеречливу єдність економічної ефективності та соціальної справедливості. Вагому роль у процесах трансформації аграрних відносин на всіх етапах вітчизняної економічної історії відігравали зовнішні чинники – втрата міжнародних економічних та політичних позицій, вимоги зарубіжних кредиторів, поширення революційних настроїв та ін. Водночас успішність реформ безпосередньо

⁴ Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР "Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)" (№ держреєстрації 0116U004418).

впливала на стан виробництва, зовнішньої торгівлі, рівень добробуту населення, державні фінанси, конкурентні позиції країни на міжнародних ринках. Історичний досвід реформ, спрямованих на інтеграцію селянських господарств у ринкову економіку, капіталізацію землі, репрезентує позитивні та негативні наслідки, які варто враховувати при розробленні законодавчих документів і регуляторних механізмів сучасних інституційних перетворень у сільському господарстві.

Теоретико-методологічна та фактологічна основа дослідження вітчизняної історії ринкової трансформації сільського господарства закладена фундаментальними працями відомих економістів-істориків І. Гуржія [1], П. Лященка [2; 3], В. Теплицького [4]. У сучасній науковій літературі представлено зарубіжний досвід ринкової трансформації сільського господарства, зокрема: практики регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення у країнах – членах ЄС та країнах-кандидатах [5]; земельні реформи в Центральній та Східній Європі після 1989 р. та їх наслідки для реструктуризації сільського господарства [6; 7]. Численні публікації присвячені висвітленню особливостей постсоціалістичних перетворень сільського господарства окремих країн.

Проблеми реформування українського АПК, у тому числі зміни в земельних відносинах, міжгалузевих пропорціях, соціально-екологічній ситуації в аграрному секторі економіки України та на сільських територіях упродовж багатьох років залишаються предметом наукових досліджень таких авторитетних вчених, як О. Бородіна, Л. Молдаван, Т. Осташко, О. Попова, І. Прокопа, О. Шубравська та ін. Узагальненню основних заходів та результатів інституційних і структурних перетворень в аграрному секторі економіки України присвячено низку наукових доповідей [8; 9]. Аналіз перебудови сільського господарства України за роки державної незалежності (структура виробництва, динаміка доходів) у контексті якості урядових реформ засвідчує традиційні проблеми – прагнення великого бізнесу отримати високий дохід та контроль над ринком, залишаючи більшість сільських мешканців без належної підтримки та розвиненої інфраструктури [10]. Такий висновок кореспондується з історичним досвідом національних економік, що зазнали наступу капіталу на сільське господарство впродовж ХХ ст.: орієнтація на форсоване нарощування експорту аграрної продукції та винятково комерційні результати господарської діяльності має негативні довгострокові наслідки. До того ж вони виявляються як у економічному, так і в соціальному вимірах. Ризики гіпертрофованого розвитку корпоративного сектора українського агробізнесу за активної підтримки держави досліджували О. Бородіна та В. Крупін [11]. Таким чином, попри загальну установку на те, що реформи мають посилювати інклюзивність, протидіяти соціальній ентропії та екзогенізації економічного розвитку і, таким чином, зміцнювати економічний суверенітет України [12, с. 3], в аграрному секторі посилюються негативні тенденції протилежного спрямування. Зокрема, залишаються невирішеними питання трансформації організаційних форм сільськогосподарського виробництва у приватні підприємства ринкового типу на основі зміцнення трудової приватної власності на землю; не створено фіскальної системи мотивації інноваційного розвитку аграрного сектора; триває процес концентрації ринкової влади агрохолдингами; заходи державної підтримки сільгоспвиробників демонструють ознаки колапсу управління з неминучими економічними та соціальними втратами.

Мета статті – на основі історико-економічного аналізу наслідків селянської реформи 1861 р. та супутніх ринкових перетворень вітчизняного господарства визначити вплив капіталізації землі як основного ресурсу та умови сільськогосподарського виробництва на зміни земельної власності та відносин землекористування, стан державних фінансів і рівень кредитної заборгованості селян, зовнішню торгівлю та позиції вітчизняної агропродукції на світових ринках. Важливим завданням є узагальнення

позитивного і негативного історичного досвіду ринкових перетворень сільського господарства, значення урядових реформ для розвитку підприємницького капіталізму в аграрній сфері та доступу сільських громад до земельних ресурсів.

Динаміка земельної власності

Реформування відносин власності в аграрному секторі економіки Російської імперії, до складу якої входили українські землі, було, поряд із особистим звільненням селян, найважливішим завданням селянської реформи 1861 р. Воно мало створити інституційні передумови для вивільнення продуктивного потенціалу найманої праці, розвитку селянського підприємництва та підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва.

До реформи юридично існували лише дві основні категорії землевласників: казна (тобто – фактично – держава) і дворянство. Казна володіла близько 2/3 усієї європейської території країни, дворяни – близько 1/3, але до цієї третини входили найбільш цінні та зручні для обробітки землі, розташовані в найбільш заселених і сприятливих за кліматичними умовами областях. Третя, найбільш масова, категорія – селян-землевласників – з'явилася завдяки реформі. Попри це, загальне зменшення землі у користуванні селян у результаті реформи становило майже 28% [13, с. 6].

Одним із наслідків аграрної реформи 1861 р., якою селяни звільнялися від кріпосницької залежності й відкривався вільний ринок земель сільськогосподарського призначення, українські вчені вважали штучно створену систему малоземелля. Зокрема, відомий історик народного господарства П. Лященко наголошував, що, разом із звільненням від поміщиків, селяни були "звільнені" й від значної, до того ж кращої, частини родючих земель, що раніше перебували в їхньому користуванні [2, с. 224]. Безпосереднім виробникам аграрної продукції тепер дісталися наділи, що за своїм розташуванням, рельєфом місцевості, зручністю обробітки були гіршої якості. До того ж ділянки часто були розкидані, або в них уклинювалися землі, які використовувалися для випасу худоби чи будівництва інфраструктурних об'єктів, що унеможлилювало сільськогосподарську діяльність. Таким чином, попри формальне відкриття ринку землі, її декларативну доступність для всіх верств населення, умови землекористування для селян погіршилися. Інтеграція селянських господарств у ринкову систему функціонування економіки супроводжувалося їхнім відчуженням від землі.

Прагнення селян до розширення виробництва при збереженні екстенсивних методів господарювання поставило їх перед необхідністю орендувати поміщицьку землю. За даними М. Туган-Барановського, близько 42% селянських дворів змушені були орендувати землю, площа якої перевищувала 30% усієї власної селянської землі. І у міру того, як зростало землеробське населення, яке, на відміну від західноєвропейського, не відволікалося промисловістю, зростали орендні й земельні ціни – тим швидше, чим гострішою ставала потреба селян у землі. Найбільше піднесення орендної плати відбувалося у перші десятиліття після звільнення селян: в окремих губерніях до середини 80-х років XIX ст. вона зросла втричі, учетверо і навіть більше разів; далі, після десятирічного уповільнення цього процесу, з другої половини 90-х років рух цін угору відновився [14, с. 92–93]. Разом із викупними платежами це становило потужний фінансовий прес, що гальмував розвиток селянського господарства.

Динаміку особистого приватного землеволодіння у пореформений період по п'ятидесяти губерніях Російської імперії дозволяють оцінити такі цифри (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл особистої приватної власності за станами суспільства

Стан власника	у 1877 р., млн дес.	у 1905 р., млн дес.	у 1877 р., частка, %	у 1905 р., частка, %
Дворяни	73,1	53,2	77,7	52,3
Селяни	5,8	13,2	6,2	13,0
Купці	9,8	12,2	10,4	12,7
Міщани	1,9	3,8	2,0	3,7

Джерело: Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 г.). Санкт-Петербург, 1911. С. 43.

За цими даними, дворянство за 28 років втратило 19,9 млн дес., найбільше – у центральному районі (3,1 млн дес.), проте частка селян збільшилася несуттєво. За той самий період селянське землеволодіння – як одноосібне, так і колективне – спіткали істотні зміни (табл. 2).

Таблиця 2

Зміни у селянському землеволодінні

Купленої землі	у 1877 р., млн дес.	у 1905 р., млн дес.
Окремих осіб	5,8	13,2
Громад	0,8	3,7
Товариств	–	7,7
Разом	6,6	24,6

Джерело: Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 г.). Санкт-Петербург, 1911. С. 44.

Отже, приріст селянського землеволодіння за 28 років становив 18 млн дес. При цьому термін «селяни» включає приватних власників різних «вагових категорій» – від латифундистів, які володіли тисячами десятин, до власників парцел у ½ дес. Селяни купували землю у три способи: одноосібно, громадами і товариствами; серед цих угод, особливо у 1870-х роках, переважали одноосібні, однак зростання потреби у землі спонукало селян об'єднувати свої капітали і купувати землю колективно. Відчутне збільшення кількості колективних угод купівлі землі відбулося з початком роботи Селянського поземельного банку, діяльність якого суттєво розширила можливості придбання землі селянами, в тому числі у складчину. Після відкриття Селянського банку у 1883 р. за його допомогою до кінця століття селяни придбали понад 4,8 млн дес. землі на 276,1 млн руб. [15, с. 131].

Попри те, що частина купленої землі потім була знову продана, в руках селян її залишилось чимало. Тож діяльність Селянського банку стала вагомим чинником послідовного збільшення площі приватного селянського землеволодіння у пореформений період (табл. 3).

Таблиця 3

Приватне землеволодіння селян

Роки	Площа землеволодіння, млн дес.	Зростання площі приватного землеволодіння селян, %
1877	8,5	100
1882	10,6	125
1887	13,5	158
1892	15,8	185
1897	18,1	213
1902	22,3	262
1904	24,6	289

Джерело: Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 г.). Санкт-Петербург, 1911. С. 133.

Враховуючи продаж землі за посередництва Селянського банку упродовж наступних років, розміри селянського землеволодіння на середину 1910 р. оцінюють у 27,5 млн дес., підсумовуючи, що за 32 роки вона збільшилась приблизно у 3,2 рази [15, с. 134]. При цьому збільшення загальної площі приватного селянського землеволодіння відбувалося на тлі зменшення розміру надільної землі на душу населення.

На функціонування ринку землі негативно впливали общинна форма землеволодіння, що обмежувала майнові права селянства, та система сервітутів, яка суттєво скорочувала пропозицію землі, хоча, разом із тим, знижувала ефективність використання земельних угідь [докл. див. 16, с. 22–24]. Основними вадами цієї форми землеволодіння і колективного землекористування були такі: незручність обробки землі внаслідок черезземелля та довгоземелля; ускладнений через примусову сівозміну перехід до більш вигідних польових культур та прогресивніших агротехнологій; виснаження орних земель як результат постійних переділів, що спонукали селянина до хижацького землекористування; відсутність стимулів до підвищення інтенсивності праці та капіталовкладень у землю тощо. Проблема розмежування власності та володіння на сьогодні зберігає не лише теоретичну, а й практичну значущість. Як засвідчує сучасний досвід аграрних реформ у Китаї, земля, що юридично перебуває в державній власності, може успішно використовуватися селищно-повітовими підприємствами на ринкових і, навіть, капіталістичних засадах [17, с. 17]. Критично важливим є зняття бар'єрів для розвитку сільського приватного підприємництва, орієнтованого на ринок.

На західноукраїнських теренах після аналогічної реформи 1848 р. вирішення питання про конкретні форми ринкової трансформації сільського господарства у практичній площині гальмувалося намаганнями землевласників зберегти свої позиції та економічну владу. Концентрація землі, в тому числі шляхом експропріації дрібних власників, низька продуктивність сільськогосподарського виробництва, "малоземелля" селянства та, як наслідок, його зубожіння і пролетаризація становлять основні риси пореформеного аграрного розвитку, що слугували чинниками загострення соціальних проблем, зокрема потужної хвилі міжнародної міграції українського населення у надії здобути омріяну землю [докл. див. 18, с. 145–148]. Таким чином, комодифікація життєвого простору – перетворення землі на товар і об'єкт вкладення капіталу – призвела до "виштовхування" селянства з сільських територій, концентрації земельної власності та селянської еміграції.

Процес ринкової трансформації господарського середовища на українських землях тривав більш як пів століття. Старт функціонування класичного ринку землі в Наддніпрянській Україні пов'язаний з реформами П. Столипіна, який був російським прем'єр-міністром у 1906–1911 рр. Лише завдяки трансформації організаційних форм сільськогосподарського виробництва у приватні підприємства ринкового типу, розвитку портів на Півдні України, розбудові залізниць, проведенню податкової реформи та створенню системи земельного іпотечного кредитування – тобто цілому комплексу довгострокових заходів, спрямованих на організацію аграрного ринку та його фінансового забезпечення, відбулися істотні зміни і в структурі земельної власності, і в формах сільськогосподарського виробництва.

Фінансове забезпечення та наслідки реформи

Один із ідеологів та провідників ринкових реформ у Російській імперії М. Бунге сформував ідею організації дешевого кредиту для селян, аби ті стали основними покупцями поміщицьких земель, які поміщики часто закладали в банках, не викупуваючи їх назад. Міністерство фінансів затвердило проект Селянського банку. Основними

його положеннями були такі: 1) видача селянам позик незалежно від їх матеріального стану під 6% річних; 2) розмір позики мав становити 75% вартості землі; 3) термін виплати позик становив від 24 до 34 років; 4) банк мав бути самостійною кредитною установою і бути підвітним Міністерству фінансів. У період 1883–1885 рр. було створено 25 відділень Селянського банку, сума позик зросла від 864 тис. до 14 млн руб., кількість придбаної землі – від 18,2 тис. до 318 тис. дес. [19, с. 249]. Згодом продаж землі селянам дещо скоротився через відкриття Дворянського банку, який завершив формування системи іпотечного кредиту. Цей банк видавав позики під заставу земельної власності розміром у 60% вартості маєтків терміном від 36 до 48 років за щорічної виплати 5%. І хоча умови цього банку були надзвичайно пільговими, вони не змогли повільнити процес скорочення поміщицького землеволодіння.

Аналізуючи реформу з фінансової точки зору, відомий вчений-фінансист П. Кованько стверджував: "Наділення колишніх поміщицьких селян землею за участю уряду є єдиною в світі за широтою замислу і виконання кредитною операцією" [19, с. 2]. Адже реформа передбачала не лише відкриття ринку землі, а й цілий комплекс інституційних механізмів компенсації втрат землевласникам-поміщикам. Їхні доходи від використання дармової праці кріпосних селян мали компенсуватися так званими "викупними платежами" – селяни фактично мали викупити не тільки землю, а й самих себе (грошовий еквівалент річних повинностей помножений на 16). Як свідчать історичні джерела, збільшення капітального боргу селян за придбану землю зростало паралельно з тим, як розширювалася викупна операція. Проілюструємо ситуацію з боргом селян за землю та його сплатою у 1892–1907 рр. (рис. 1). За звітами Державного банку та департаменту окладних зборів Міністерства фінансів Російської імперії, капітальний борг селян за землю сягав 900 млн 138 тис. руб. Із цієї суми на 1 січня 1907 р. терміновими платежами і достроковими внесками селяни погасили 478 млн руб (53,2%), держава прийняла на себе 411 млн руб. (45,7%), решта залишилась на селянах західних губерній, на які не поширювалася дія маніфесту від 3 листопада 1905 р., що списував із селян 25% усієї суми боргу [19, с. 479–480]. Загалом селяни самі погасили близько 54% боргу, решта суми була покрита бюджетними видатками, тобто фактично через механізм оподаткування фіскальне навантаження лягло на тих самих селян.

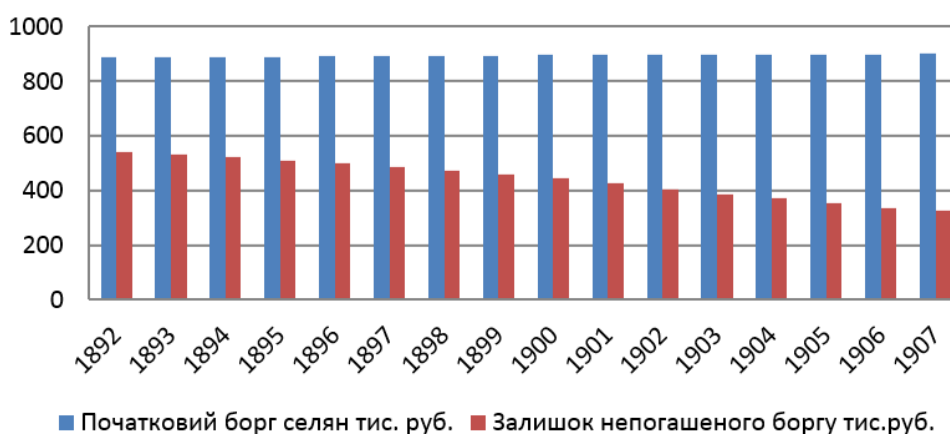

Рис. 1. Динаміка боргу селян за землю та його погашення (1892–1907 рр.)

Джерело: Кованько П. Реформа 19 февраля 1861 г. и её последствия с финансовой точки зрения. Выкупная операция: 1861–1907 гг. Киев, 1914. С. 53.

Селянська реформа розглядалася як кредитна операція, що мала сама себе окупити. На останньому етапі проведення реформи викупна операція майже втратила кредитний характер, а викупні платежі перетворилися на прямий податок. Селяни повинні були сплачувати викупну суму за землю протягом 49 років за дуже низькою процентною ставкою. Але в підсумку викупної операції платіж ставав для них важким тягарем, бо кредит, наданий на такий довгий період, коштував дорого і, крім того, вартість землі всюди переоцінювалася. У кінцевому рахунку стало очевидно, що викупна сума значно перевершила доходи селян, до того ж сума платежів продовжувала зростати. У 1905 р., коли ці платежі було скасовано, загальна сума викупу майже втричі перевищила ринкову вартість землі. Зокрема українські селяни сплатили державі не лише кредит на суму 166,8 млн рублів, а й 215,2 млн рублів процентів на нього [4, с. 108–109]. Унаслідок надання кредитів селянам під заставу землі набула поширення практика продажу з торгів земельних наділів, що в результаті переходили до рук великих землевласників та іноземних капіталістів, але аж ніяк не селян-землеробів.

Істотним чинником успішності модернізаційних перетворень є їхній комплексний характер. Звільнення селян і відкриття ринкового обігу земель мало відбутися нерозривно з податковою реформою ринкового спрямування, і запізнення останньої на два десятиліття завдало значної шкоди загальнодержавному і народному господарству. Лише у 1880-х роках розгорнулася трансформація системи державних фінансів, що дедалі більше спиралася на доходи від комерційної та промислової діяльності. Це забезпечило збільшення доходів і витрат державного бюджету, розширення можливостей перебудови економіки на капіталістичних засадах, сприяння технічній модернізації виробництва та структурній перебудові господарства. Вплив селянської та податкової реформ на динаміку державних витрат і доходів у другій половині XIX ст. ілюструє рис. 2.

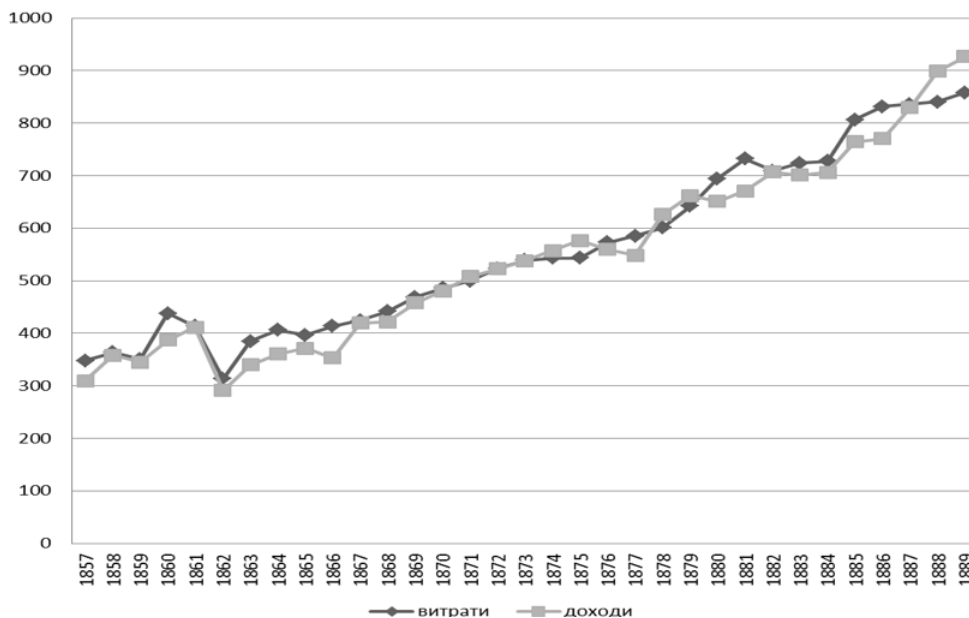

Рис. 2. Рух державних доходів та витрат звичайного бюджету, 1857–1889 рр.

Джерело: Кованько П. Реформа 19 февраля 1861 г. и её последствия с финансовой точки зрения. Выкупная операция: 1861–1907 гг. Киев, 1914. С. 249.

Разом із тим податкова політика мала забезпечити створення умов для залучення іноземного капіталу, фінансування зростаючих військових і поліційних видатків уряду, обслуговування та зменшення державного боргу. Негативними наслідками фіскального характеру реформ із наданням переваг виробникам за рахунок споживачів стало падіння реальних доходів більшості населення, що скорочувало сукупний попит. Формувалося "порочне коло": обмеженість внутрішнього ринку обумовлювала необхідність державної підтримки підприємництва, тож вітчизняний капіталізм залежав від урядового заступництва. Але казенні замовлення за завищеними цінами, протекціоністський митний тариф, вивізні премії, державні гарантії та кредитні пільги для промисловців забезпечувалися перерозподілом податкових надходжень на користь окремих осіб та фінансово-промислових груп, що не сприяло підвищенню ефективності господарства і пригнічувало становлення ринкових відносин з відповідними принципами свободи і конкуренції. "Ключова роль держави у розвитку промислового підприємництва, що забезпечувала його форсовану розбудову та структурно-технологічну модернізацію економіки, разом із тим, сприяла монополізації нових перспективних галузей" [20, с. 528]. Водночас потужний розвиток промисловості за рахунок урядового протекціонізму призводив до виснаження і занепаду сільського господарства, зuboжіння основної соціальної верстви – селянства.

Вплив капіталізації сільського господарства на структуру та обсяги експортно-імпортних операцій

Активне будівництво залізниць і розвиток грошового господарства після селянської реформи 1861 р. стимулювали подальше збільшення експорту зерна. До світової аграрної кризи, тобто приблизно до середини 1870-х років, становище російських виробників хліба через слабкі можливості конкурентів з інших країн було сприятливим. У роки світової сільськогосподарської кризи та після її закінчення у середині 1890-х років ситуація кардинально змінилася. Конкуренти нарошували виробництво й експорт, тож поступово завдяки кращій якості продукції, нижчій ціні та більшій стабільності у поставках здобували дедалі більшу частку європейського хлібного ринку. Для кращого розуміння тенденцій загального та зернового експорту Російської імперії від середини XIX ст. доцільніше оцінювати його в грошовому вимірі (рис. 3), а після удосконалення збирання статистичного матеріалу щодо експорту – у пудах (рис. 3а).

Дані рисунків показують, що загальний експорт Російської імперії впродовж п'ятдесяти років після селянської реформи 1861 р. зріс у більш як 8,5 разів, а вартість зернового експорту збільшилась у понад 10 разів. При цьому частка зернових у загальному об'ємі експорту Російської імперії зросла від 20% у 1850-х роках до понад половини у 1870–1890-х роках, лише трохи знизившись на початку XX ст. (рис. 4).

В останній третині XIX ст. хлібний експорт із Російської імперії був украй нерівномірним. На його обсяги негативно впливали погані врожаї зернових культур, особливо в російських губерніях, і – певною мірою – заповнення ринків Західної Європи дешевим заокеанським хлібом у роки світової сільськогосподарської кризи. У 1878 р. на зовнішні ринки було вивезено 385,9 тис. пудів хлібних культур, а в 1880 р. – уже 247,9, у тому числі пшениці – 61,4 тис. пудів. У 1888 р. хлібний експорт досяг рекордної для XIX ст. цифри – 547,9 тис. пудів, у тому числі продовольчого зерна – 322 тис. пудів. Зерновий експорт відбувався майже у всі країни Західної Європи. Але в 1892 р. знову сталося різке падіння вивозу у зв'язку з небувалим неврожаєм – до 196,4 тис. пудів [21, с. 277]. Усе це негативно сприймалося західноєвропейськими імпортерами

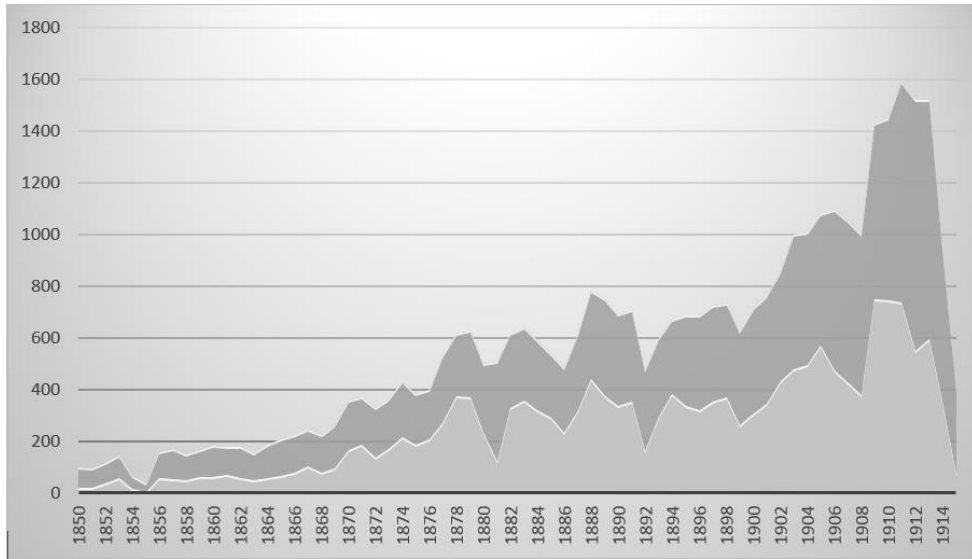

Рис. 3. Загальний та зерновий експорт з Російської імперії за 1850-1914 рр. (млн руб.)

Джерело: Ковалевский В.И. Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки. СПб: Тип. Лейферта, 1896. С. 14–15; Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / под ред. В.И. Покровского. СПб, 1902. Т. I. Таблицы. С. 104–117; Обзоры внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1896–1915 гг. СПб. – Пг., 1898–1917.

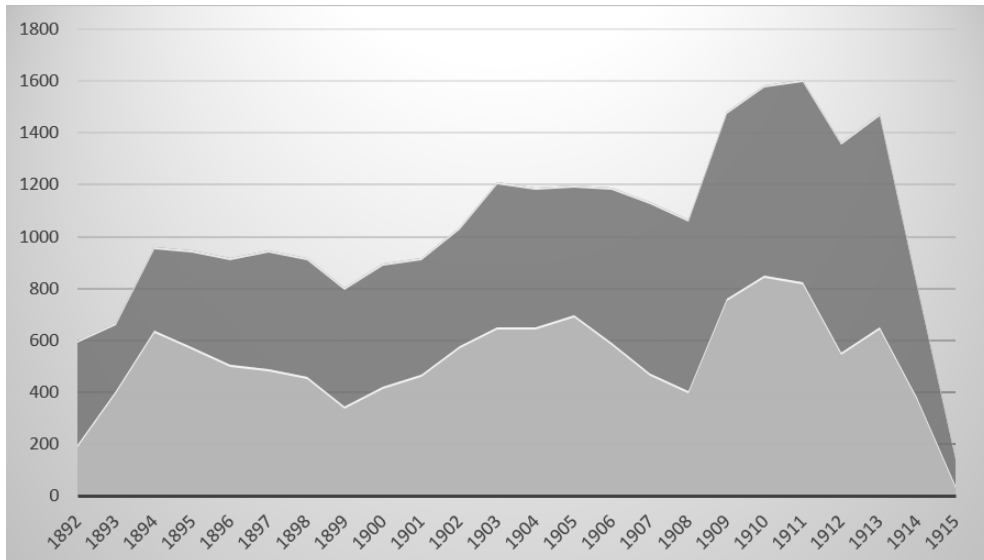

Рис. 3а. Загальний та зерновий експорт з Російської імперії за 1892-1915 рр. (тис. пуд.)

Джерело: Ковалевский В.И. Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки. СПб: Тип. Лейферта, 1896. С. 14–15; Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / под ред. В.И. Покровского. СПб, 1902. Т. I. Таблицы. С. 104–117; Обзоры внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1896–1915 гг. СПб. – Пг., 1898–1917.

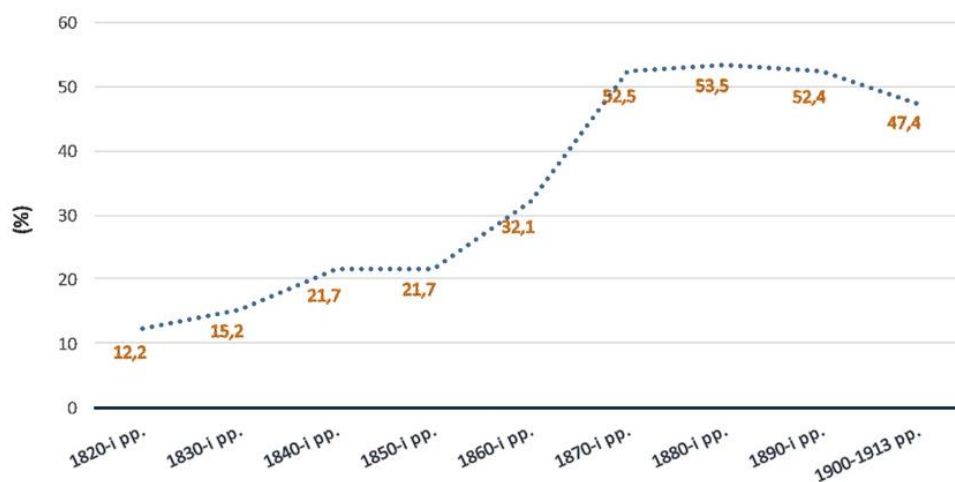

Рис. 4. Частка зернового експорту в загальному експорті Російської імперії (1820–1913 pp.)

Джерело: Обзоры внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1820–1913 гг. й змушувало їх переорієнтовуватися на імпорту зерна з інших країн, зокрема з Американського континенту та Австралії. Нерівномірність хлібного збору позначилася на обсягах експорту. У 1870–1875 pp. через порти Чорного та Азовського морів з Російської імперії було вивезено 62% від усього зернового морського експорту, а в 1875–1879 pp. – тільки 46%, у 1880–1884 pp. – 49%, у 1885–1888 pp. – 61% [21, с. 278]. Загалом помітне зменшення хлібного експорту через південні порти сталося саме в роки світової сільськогосподарської кризи.

Виробництво хліба в Російській імперії хоч і повільно, все ж переходило на ринкові рейки. Впродовж другої половини XIX ст. збільшувалася товарність зернового виробництва, особливо активно цей процес наростав з 1870-х років. Так, за 1860–1880 pp. товарна частка зерна на внутрішньому ринку зросла з 16,4 до 21,5% загальної маси зерна, а до початку Першої світової війни, за розрахунками М. Кондратьєва, здійсненими за хлібофуражним балансом, товарний вихід уже досяг 27,8% (рис. 5).

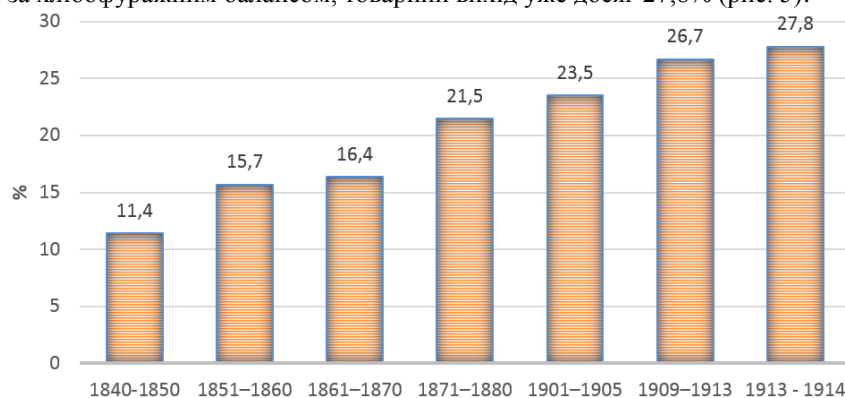

Рис. 5. Зміна середньої товарності зернового господарства Російської імперії впродовж 1840–1913 pp.

Джерело: Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX в. По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. Москва: "Наука", 1974. С. 214 (дані за 1861–1870, 1871–1880 роки); Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. Москва: "Наука", 1991. С.126, 130, 322 (дані за 1909–1913, 1913 pp.).

Характеризуючи основні риси російського зернового експорту дореволюційного періоду, відомий дослідник аграрної історії П. Лященко писав: "Незважаючи на високі природні якості, російський хліб не брали найбільш хороші покупці. Американському чистому і високоякісному зерну одного стандарту якості, американській суворій організованості торгівлі, надійності в постачанні та цінах російські експортери протиставляли зерно засмічене, різносортне, що не відповідає торговим зразкам, яке викидається на зовнішній ринок без всякої системи і витримки в моменти найменш сприятливої кон'юнктури, часто у вигляді товару непроданого, який лише в дорозі шукає покупця... В результаті такої організації російський експортер повинен був обмежуватися або тими ринками, де він мав природні переваги географічної близькості, або ринками країн, з якими ми були пов'язані фінансово-торговельною залежністю, або ринками, де російський хліб продавався дешевше за світові ціни" [3, с. 180–181]. Як наслідок, упродовж останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. в експорті поступово збільшувалася частка дешевих кормових культур, зокрема ячменю, до якості яких споживачі були менш вимогливими, ніж до хлібного зерна (рис. 6).

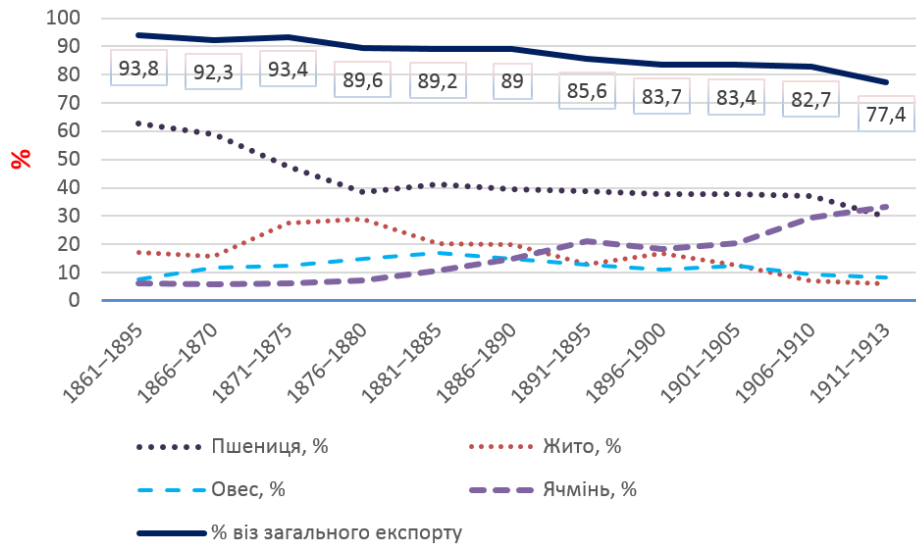

Рис. 6. Зміна структури зернового експорту (1861–1913 рр.)

Джерело: Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. Петроград, 1915. С. 50–55.

У російському зерновому балансі в пореформені десятиріччя відбувалися серйозні структурні зміни. Аграрна криза і занепад сільськогосподарського виробництва чорноземного центру призвели до скорочення експорту жита (рис. 6). У подальшій трансформації зернового господарства дедалі більшу питому вагу займали товарні культури – пшениця і ячмінь, що було пов'язане як із перерозподілом зернового виробництва, так і з потребами експорту. Водночас продовольчі зернові культури дедалі більше поступалися місцем фуражним.

Експорт зерна та іншої сільськогосподарської продукції сприяв нагромадженню в країні валютних резервів, стабілізував торговий баланс і надав можливість С. Вітте здійснити грошову реформу, що сприяла надходженню іноземного капіталу. З іншого боку, за підрахунками М. Кондратьєва [23], у період індустріалізації аграрний сектор, який забезпечував лівову частку бюджетних надходжень, обкладався податками, втричі вищими, ніж промисловий. Відповідно із сільського господарства витягувались

такі необхідні фінансові ресурси, що могли би бути спрямовані на покращення умов праці, модернізацію сільськогосподарської техніки та збільшення продуктивності. Тож не дивно, що порівняно з іншими країнами аграрні успіхи Російської імперії, зважаючи на обсяги орної землі та кількість населення, були не такими вже й переконливими (рис. 7). Урожайність і виробництво зерна на душу населення були низькими. Середня врожайність зернових у 1908–1912 рр. у Російській імперії становила 8 ц/га, тоді як у Франції і США – 12,4 ц/га, в Англії – 20 ц/га, а в Голландії майже втричі більше – 22 ц/га. У 1913 р. в Російській імперії було зібрано 30,3 пуда зерна на душу населення, тоді як у США – 64,3 пуда, в Аргентині – 87,4 пуда, а в Канаді – 121 пуд.

Дані рис. 7 показують, що за врожайністю країни Західної Європи і Російська імперія були на показово різних рівнях. Остання поступалась у середньому погектарному зборі головних експортних агрокультур (пшениці, жита, ячменю та вівса) всім перерахованим країнам. Із зазначеного переліку головними конкурентами Російської імперії на міжнародному зерновому ринку були США, Канада, Аргентина, Австралія, Румунія, Угорщина, Німеччина та Ост-Індія. Інші країни також вивозили агропродукцію, проте в незначних обсягах. Займаючи понад половину всієї європейської посівної

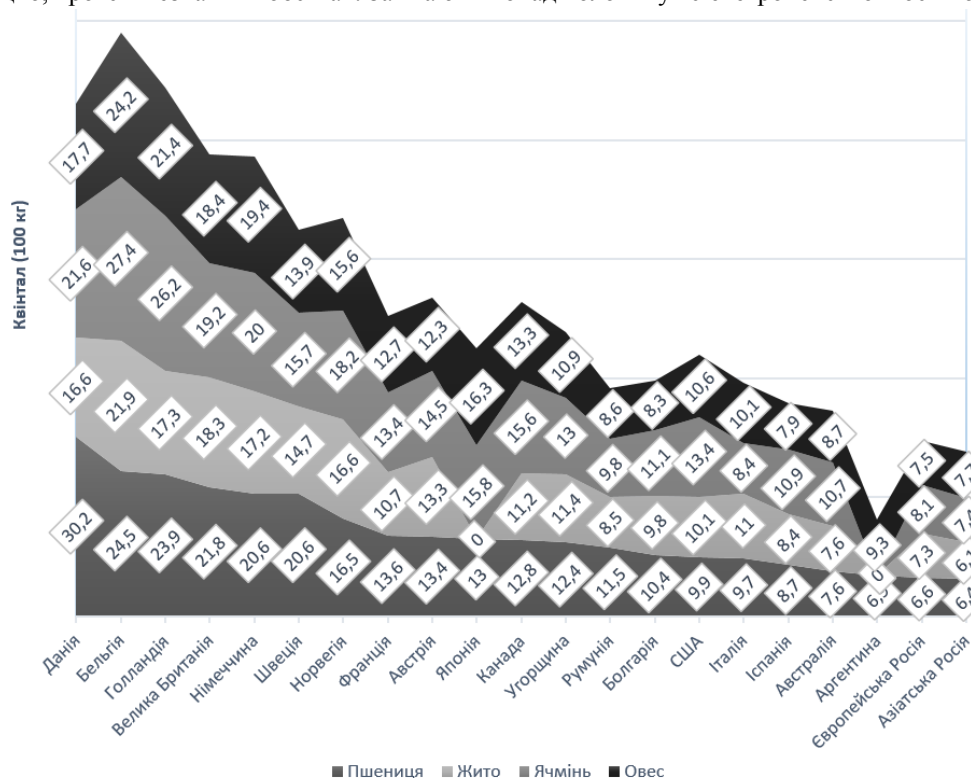

Рис. 7. Середній збір головних зернових культур з гектара у країнах хлібного виробництва за 1905–1914 рр. (у квінталах)

Джерело: Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 98–99.

площі, Російська імперія вирощувала тільки трохи більше третини хлібного збору континенту. Разом із тим частка Наддніпрянської України у світовому виробництві чотирьох головних хлібних культур в 1909–1913 рр. становила у середньому 7,2%, у тому числі пшениці – 6,7%, при наявності 2% від загальносвітової чисельності

населення. Україна за обсягами збору пшениці поступалась лише США, Індії та Росії; за обсягами збору жита – Німеччині та Росії; за обсягами збору вівса – США, Канаді та Росії; за виробництвом ячменю була світовим лідером. Німецькі фермери закупували його у великих обсягах для відгодівлі свиней, м'ясо яких успішно збували на ринках Данії, Австрії та інших країн. Загалом частка України в імперському зборі, враховуючи Царство Польське, Бессарабію, Білорусію та інші регіони, становила близько 45% [24, с. 15–17]. Разом із тим експортери українського збіжжя не визначали цін на нього, натомість цілком залежали від кон'юнктури на світовому ринку. Таким чином закладалася траєкторія розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, яка привела, за влучним визначенням С. Корабліна, у т.зв. "пастку сировинних ринків". Стан економіки тоді, як і тепер, виявляється безпосередньо залежним від коливань світових цін на сировину, зовнішніх факторів економічної та фінансової нестабільності. За несприятливої зовнішньої кон'юнктури "вся економічна політика виявляється неспроможною, а бізнес стає безпорадним" [25, с. 248–249].

Таким чином, попри великі площі, зайняті під вирощування сільськогосподарських культур, зокрема зернових, та значні обсяги продукції, її експорт не забезпечував стійких лідерських позицій на світових ринках, а надходження від нього не могли слугувати основою економічного розвитку на новій технологічній основі. Як зазначалося на сторінках тогочасного часопису гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, "наше велике землеволодіння <...> перебувало під винятковою опікою уряду. Вся політика Дворянського і Селянського банків, наша фіскальна система, наше місцеве обкладання, зрештою, організація місцевого самоуправління – все пристосоване для того, щоб протегувати великому землеволодінню. І коли уряд заявляє, що він і далі сприятиме розвитку сільського господарства, для всіх ясно, яким буде це сприяння" [26, с. 6461]. Політика уряду була спрямована на підтримку великих експортерів-аграріїв, тому, отримуючи вивізні премії та інші пільги, вони не були зацікавлені в поглибленні переробки сільськогосподарської сировини, розширенні асортименту, підвищенні якості продукції. Використовуючи концепцію інституційних чинників мобільності економічних ресурсів, запропоновану О. Пустовойтом, можна стверджувати, що поведінка підприємців-аграріїв була структурована інституційним середовищем у такий спосіб, що виробництво продукції з високою часткою доданої вартості, виведення на ринок нових видів продукції, чи традиційних товарів, але вищої якості, було недоцільним з економічної точки зору [27, с. 88–90]. До того ж низький рівень реінвестування доходів від експорту блокував кумулятивне зростання вітчизняного товарного виробництва навіть у роки сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури.

Низька урожайність та нерозвинена інфраструктура також не сприяли успіхам у міжнародній конкуренції. Україні не вистачало елеваторів, зернохвищ, складів. Станом на 1912 р. вони могли вмістити лише 1% зібраного урожаю, решта мала бути продана "на корню", або "з коліс". Несуттєво покращували ситуацію приватні склади, що обслуговували експортну торгівлю в морських портах. Їхня місткість не відповідала потребам, вони були недостатньо оснащені механічним устаткуванням, що збільшувало накладні витрати, затримувало час перевантажування товарів, внаслідок чого значна частина продукції псувалася і незворотно втрачалася [28, с. 69–89]. Що вже говорити про якість доріг, якими продукція доставлялася до залізниці і далі – до портів. Ці чинники різко знижували конкурентоспроможність українського збіжжя на зовнішніх ринках.

Установка на збільшення експорту сільськогосподарської продукції як основний потенціал і вічний двигун економічного зростання була одним із стратегічних завдань

селянської реформи 1861 р. Проте держава не змогла забезпечити формування ефективних інститутів для розвитку приватного підприємництва та конкуренції, диверсифікованого виробництва, інвестицій у створення високотехнологічної інфраструктури зберігання та переробки аграрної продукції, збільшення попиту на внутрішньому ринку та його наповнення якісною продукцією, виходу на зовнішні ринки товарів з високою доданою вартістю. Результатом стала концентрація земельної власності, посилення сільської бідності, закріплення статусу постачальника дешевої аграрної сировини та робочої сили на зовнішні ринки, формування залежності від світової ринкової кон'юнктури.

Висновки та рекомендації

З точки зору історико-економічного обґрунтування стратегії реформ у сучасній Україні, зокрема, ринкової трансформації сільського господарства, комодифікації та капіталізації землі, важливе значення має вивчення та узагальнення позитивного і негативного досвіду першої хвилі ринкових перетворень господарського середовища, зокрема селянської реформи 1861 р. Очікувані результати та реальні наслідки реформи суттєво різнилися, що дає підстави для важливих застережень щодо сучасних інституційних перетворень у сільському господарстві.

Аналіз зміни структури земельної власності в пореформений період дозволяє виокремити низку характерних тенденцій. Селянська соціальна верства не стала домінуючою серед власників землі. Навпаки, селяни потерпали від малоземелля, підвищення цін на землю, форсованого підвищення орендної плати. Відкриття ринку землі та доступ до нього всіх соціальних станів призвели до активного розвитку спекулятивного сектора операцій із землею, коли її купівля з метою подальшого перепродажу становить самостійну форму підприємницької діяльності, що не має нічого спільного з підвищенням продуктивності аграрного виробництва та пошуком ефективного власника. Виникають нові форми кооперування селян задля колективної купівлі землі спеціально створеними товариствами та спілками. Водночас слабкість інститутів місцевого самоврядування, захисту прав місцевих громад у протистоянні з великими землевласниками, інституційна неузгодженість володіння та користування земельними угіддями, просторова нерівність у доступі до них призводили до виснаження ґрунтів, хижацького використання земель спільного користування, низької соціальної ефективності ринкових перетворень у сільському господарстві. Процес капіталізації землі був спрямований на отримання швидких доходів і монополізацію аграрної сфери для закріплення та реалізації ринкової влади.

Створення Селянського банку для кредитування селян слугувало чинником збільшення частки селянської земельної власності. Разом із тим викупна операція, що була спрямована на відшкодування селянами вартості земельних наділів та кріпосницьких повинностей, відволікала фінансові ресурси від їх продуктивного застосування та виснажувала селянські господарства, зменшуючи потенціал капіталоутворення та інвестицій. Важливим наслідком комодифікації та капіталізації землі стало зростання заборгованості селян за банківськими кредитами, значна частина боргу зрештою була погашена державою. Збільшення доходів державного бюджету, обумовлене капіталістичними перетвореннями в сільському господарстві, розширенням ринку землі та найманої праці, в умовах порочного кола урядової підтримки великого капіталу закріпило структурні перекося та інституційні деформації вітчизняної економіки. Не було створено фіскальної системи мотивації інноваційного розвитку аграрного сектора, на-

впаки, механізм кредитування, оподаткування, регулювання ціноутворення на сільськогосподарську продукцію через акцизи, мита й вивізні премії сприяв структурному спрощенню виробництва, його концентрації та орієнтації на зовнішні ринки.

Попри те, що розширення експорту сільськогосподарської продукції та зміцнення зовнішньоторговельних позицій Російської імперії були пріоритетним завданням проведення земельної реформи 1861 р., її результати виявилися суперечливими, адже країна лише зміцнила статус експортера низькоякісної аграрної сировини. Російська імперія однією з перших вийшла на європейський зерновий ринок і до останньої третини XIX ст. утримувала там домінуючі позиції, але вони значно ослабли внаслідок посилення міжнародної конкуренції. В кінці XIX – на початку XX ст. були втрачені декілька ключових ринків на користь основних конкурентів – США та Німеччини. Як наслідок концентрації земельної власності та спекулятивного характеру аграрного підприємництва, зерно, що вивозилося з Російської імперії, мало низьку якість, в ньому була значна кількість домішок, у країні загалом були відсутні єдині стандарти сортів зерна (на відміну від США та ряду інших країн). Зростала залежність аграрного виробництва та зернового експорту від іноземного капіталу, зокрема грецького, німецького, британського. Значні обсяги вивозу забезпечувалися не прогресивними агротехнологіями та високою урожайністю, а державною політикою підтримки та заохочення експортерів попри зубожіння більшості селян. На зламі XIX–XX ст. у загальноросійському зерновому експорті відбулося збільшення частки дешевих кормових і технічних культур та зменшення – продовольчих. Критично низькою була частка продукції з високою доданою вартістю. Було закладено історичну траєкторію залежності вітчизняного бізнесу, державних фінансів та ефективності урядової економічної політики від стану кон'юнктури на світових ринках аграрної сировини.

При проведенні земельної реформи в сучасних умовах зняття мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення та повноцінний запуск ринку землі має сприяти економічному зростанню. Тож важливо створити умови, за яких відбудеться не лише збільшення обсягів вирощеної аграрної продукції, а й зросте ступінь її переробки. Для цього необхідні додаткові фінансові ресурси та інвестиції в основний капітал. Програма підтримки аграрного сектора повинна бути переорієнтована на збільшення внутрішніх ресурсів для модернізації галузі. Одним із інструментів спрямування прибутків агропідприємств на розвиток потужностей для глибшої переробки вирощеної сільськогосподарської продукції або продукції тваринництва та підвищення рівня техніко-технологічного оснащення аграрної сфери може стати введення податку на розподілений прибуток (податку на виведений капітал) замість існуючого податку на прибуток підприємств. Це забезпечить підвищення рівня капіталізації аграрних підприємств, дасть додаткові ресурси для модернізації існуючих або створення нових переробних потужностей, сприятиме більш ефективному землекористуванню та прозорому розподілу отриманих доходів, що запустить допоміжні виробництва та сформує довгі господарські ланцюжки.

Відкриття ринку землі, хоч і несе певні спекулятивні ризики в умовах слабого конкурентного середовища, все ж у довгостроковій перспективі має стати потужним драйвером розвитку української економіки, сприятиме надходженню інвестицій в агроферу, стимулюватиме впровадження сучасних технологій землекористування задля вирощування екологічно чистої та поживної продукції. Після зняття мораторію існує ймовірність іще більшої концентрації власності на землю, що, з одного боку, може покращити ефективність використання земельних ресурсів, а з іншого – призведе до зро-

стання безробіття серед сільського населення, спрощення структури аграрного сектора, виснаження сільськогосподарських угідь внаслідок задоволення інтересів агроекспортерів. Тому уряду потрібно докласти максимум зусиль для чіткого й точного опису земельного фонду країни, забезпечити ефективну роботу Держгеокадастру та судової гілки влади, що мають стати надійним захисником прав власності у земельній сфері.

Вітчизняний досвід свідчить, що виробники зерна при реалізації продукції часто не враховували кон'юнктуру світового ринку – спостерігалось форсування експорту, домінувало бажання вивезти максимальні обсяги зерна в короткі терміни, що призводило до падіння світових хлібних цін. Через відсутність належної кількості елеваторів і зерносовищ хлібний надлишок вивозився нашвидкуруч – наприкінці літа й восени, що вело до зменшення вартості проданого збіжжя. Інтернаціоналізація аграрного виробництва вимагає не лише збільшення обсягів вирощеної агропродукції, а й розбудови відповідної інфраструктури, вдосконалення менеджменту та логістики для покращення міжнародного іміджу країни, швидкого та стабільного експорту сільськогосподарської продукції та вчасного виконання зовнішніх контрактів.

Інтеграція селянських господарств у ринкову систему функціонування економіки супроводжується негативними соціально-економічними наслідками капіталізації землі та просторової дискримінації у землекористуванні, серед яких актуальними є такі: пролетаризація селянства та переселення до міст у пошуку заробітку, що за сучасних умов призводить до знелюднення сільських територій; форсоване розгортання міжнародної міграції, що сьогодні становить виклик для української економіки та держави; безгосподарність та нераціональність у землекористуванні (порушення сівозміни, виснаження землі та зниження її родючості внаслідок хижацької експлуатації земельними магнатами заради нарощування експорту збіжжя та сільськогосподарської сировини, знищення лісів, заболочення місцевості тощо), що в наш час набуває характеру екологічної катастрофи.

Важливим історичним уроком аграрних реформ є те, що простимульований ними розвиток великих агропідприємств сприяє реалізації експортного потенціалу сільського господарства, тоді як малі й середні фермерські господарства забезпечують наповнення внутрішнього ринку сільгосппродукції і виступають гарантом продовольчої безпеки країни. Тому необхідною складовою структурної політики держави в цій галузі є всебічна підтримка українського фермерства як основної ланки сільськогосподарського виробництва.

Список використаних джерел

1. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968. 192 с.
2. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. Санкт-Петербург, 1908. Т. 1. 446 с.
3. Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. Петроград, 1915. 293 с.
4. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Академія наук Української РСР, Інститут економіки. Київ, 1959. 348 с.
5. Ciaian P., Kancs D., Swinnen J., Van Herck K., Vranken L. Sales Market Regulations for Agricultural Land in the EU Member States and Candidate Countries. *Factor Markets: working paper*. 2012. № 14 (February). 32 p. URL: http://aei.pitt.edu/58517/1/Factor_Markets_14.pdf

6. Hartvigsen M. Land reform in Central and Eastern Europe after 1989 and its outcome in the form of farm structures and land fragmentation. *FAO Land Tenure Working Paper*, 24. ORBICON 2013. URL: <http://www.fao.org/3/a-aq097e.pdf>
7. Swinnen J., Buckwell A., Mathijs E. *Agricultural Privatisation, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe*. London: Routledge, 1997. 399 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9780429450228>
8. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гудоров та ін.; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 56 с.
9. Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки : наук. доп. / за ред. О.М. Бородіної, О.В. Шубравської; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. Київ, 2018. 152 с.
10. Krupin V. Restructuring of the rural economy in Ukraine: undergoing processes and new directions. *Wiś i Rolnictwo*. 2016. № 4. P. 65–80. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=525045>
11. Borodina O., Krupin V. Is it Possible to Utilise the Agricultural Potential of Ukraine under the Current Agrarian System? *Eurochoices*. 2017. № 17 (1). P. 46–51. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1746-692X.12151>
12. Яременко О.Л. Суперечливий вплив інституційних реформ на функціонування економіки. *Економіка України*. 2018. № 11–12. С. 3–18. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2018.11.003>
13. Семенов Д.П. Статистический очерк крестьянского землевладения и землепользования в Европейской России. Санкт-Петербург: Типография МВД, 1904. 108 с.
14. Туган-Барановский М.И. Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Тип. Скороходова, 1906. 180 с.
15. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 гг.). Санкт-Петербург, 1911. 154 с.
16. Небрат В.В. Українські джерела теорії просторової справедливості. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 9–33. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009>
17. Хуан Я. Капитализм по-китайски: Государство и бизнес / пер. с англ. 2-е изд. Москва: Альпина Паблишер, 2012. 375 с.
18. Дідківська Л.В. Міграція українців на доіндустріальному етапі суспільного розвитку. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 138–154. <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.138>
19. Кованько П. Реформа 19 февраля 1861 года и её последствия с финансовой точки зрения (Выкупная операция 1861–1907 гг.) Киев: Тип. Импер. ун-та Св. Владимира, 1914. 484 с.
20. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. Київ, 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>
21. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / НАН України, Інститут історії України. Київ: Ін-т історії України, 2011. 365 с.
22. Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX в. По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. Москва: «Наука», 1974. 432 с.

23. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. Москва: «Наука», 1991. 487 с.
24. Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. Санкт-Петербург: Тип. Министерства финансов, 1913. 114 с.
25. Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України". Київ, 2017. 308 с.
26. Горно-заводское дело. 1912. № 51/52. С. 6461–6462.
27. Пустовойт О.В. Українська економіка: хаотичні та циклічні коливання навколо довгострокового тренду зростання. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2. С. 86–109. URL: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.083>
28. Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Ресент О.П. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. В.А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. Київ, 2017. 115 с.

Надійшла до редакції 30.08.2020 р.

Прорецензовано 10.09.2020 р.

Підписано до друку 29.09.2020 р.

Victoria Nebrat⁵,
Karolina Gorditsa⁶,
Nazar Gorin⁷

STRUCTURAL AND FINANCIAL RISKS OF LAND CAPITALIZATION: LESSONS OF DOMESTIC HISTORY

The article is devoted to the problem of the relationship between expected results and real institutional, structural, and financial consequences of agrarian reforms aimed at the capitalization of land. The purpose of the publication is to summarize the positive and negative experience of the peasant reform of 1861 on changes in the relations of ownership and land use in the budgetary and financial sphere and foreign economic activity. Research is based on the history-institutional methodology using tools of

⁵ **Nebrat, Victoria Vasylivna** – Doctor of Economics, Head of the Department of Economic History, State Institution "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine" (26, Panasna Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine), ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5419-3181>, e-mail: victoria_nebrat@ukr.net

⁶ **Gorditsa, Karolina Adolfivna** – Ph.D. in Economics, Researcher, Department of Economic History, State Institution "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine" (26, Panasna Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine), ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9816-2467>, e-mail: karol67@ukr.net

⁷ **Gorin, Nazar Olegovych** – Ph.D. in Economics, Senior Researcher, Department of Economic History, State Institution "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine" (26, Panasna Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine), ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9110-9129>, e-mail: nazzar@ukr.net

economic comparability, retrospective analysis, and historical reconstruction.

It is defined that the opening of the land market and the creation of a system of mortgage land loans allowed to increase the share of private land ownership of peasants, but did not turn them into effective owners and did not solve the problem of peasant land. Rising land prices contributed to the development of land speculation and increased rents, encouraging the farmers to predatory land use and depletion of soils without increasing productivity.

The capitalization of land and the expansion of the hired labor market contributed to economic growth, increased government revenues and expenditures, and overcame the chronic state budget deficit. At the same time, the credit indebtedness of peasants grew, while ransom payments depleted peasant farms, reducing the potential for capital formation and investment.

The public policy of forcing grain exports and supporting large agribusiness allowed to replenish the gold reserves of the treasury, but also led to the impoverishment of farmers, reduced quality of the exported grain, increased share of fodder crops, and lower share of food crops and finished goods. Intensified international competition to expand the supply of cheap grain led to lower prices, weaker competitive position of domestic exporters, and the growing dependence of the economy on world markets for agricultural products, and the local agrarian business - on foreign capital.

The article provides recommendations to the government about taking into account the historical experience in the implementation of modern agrarian transformations, in particular, comprehensive support for farming as the main link of agricultural production and the guarantor of food security of the country. Their implementation will help prevent the risks of over-concentration of land, the proletarianization of the peasantry and its mass migration to cities and abroad, growing environmental problems, and vulnerability of the economy due to increasing dependence on the world markets for agricultural raw materials.

Keywords: *agrarian reform, land capitalization, land ownership, peasant bank, financial support of the reform, the productivity of agricultural production, the export of agricultural products*

References

1. Hurzhii, I.O. (1968). Ukraine in the system of the all-Russian market of the 60-90s of the XIX cent. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
2. Liashchenko, P.Y. (1908). Essays on Agrarian Evolution in Russia. Vol. 1. Saint-Petersburg [in Russian].
3. Liashchenko, P.Y. (1915). Grain farming and grain trading relations between Russia and Germany in connection with customs tax. Petrograd [in Russian].
4. Teplytskyi, V.P. (1959). Reform of 1861 and agrarian relations in Ukraine (60-90s of the XIX cent.). Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Institute of Economics. Kyiv [in Ukrainian].

5. Ciaian, P., Kancs, D., Swinnen, J., Van Herck, K., Vranken, I. (2012, February). Sales Market Regulations for Agricultural Land in the EU Member States and Candidate Countries. *Factor Markets: working paper*, 14. Retrieved from http://aei.pitt.edu/58517/1/Factor_Markets_14.pdf
6. Hartvigsen, M. (2013). Land reform in Central and Eastern Europe after 1989 and its outcome in the form of farm structures and land fragmentation. *FAO Land Tenure Working Paper*, 24. Retrieved from <http://www.fao.org/3/a-aq097e.pdf>
7. Swinnen, J., Buckwell, A., Mathijs, E. (1997). *Agricultural Privatisation, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe*. London: Routledge. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9780429450228>
8. Heyets, V.M., Borodina O.M., Prokopa I.V. (Eds.). (2012). *Ukrainian model of agricultural development and its socio-economic reorientation*. NAS of Ukraine, Institute for economics and forecasting. Kyiv [in Ukrainian].
9. Borodina, O.M., Shubravska, O.V. (Eds.). (2018). *Agrarian and rural development for the growth and renewal of the Ukrainian economy*. NAS of Ukraine, Institute for economics and forecasting. Kyiv [in Ukrainian].
10. Krupin, V. (2016). Restructuring of the rural economy in Ukraine: undergoing processes and new directions. *Wiś i Rolnictwo*, 4, 65-80. Retrieved from <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=525045>
11. Borodina, O., Krupin, V. (2017). Is it Possible to Utilise the Agricultural Potential of Ukraine under the Current Agrarian System? *Eurochoices*. 17 (1), 46-51. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1746-692X.12151>
12. Yaremenko, O.L. (2018). Controversial influence of institutional reforms on the functioning of the economy. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 11-12, 3-18. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2018.11.003> [in Ukrainian].
13. Semenov, D.P. (1904). *Statistical essay of peasant land tenure and land use in European Russia*. Saint-Petersburg: Typografyya MVD [in Russian].
14. Tugan-Baranovsky, M.I. (1906). *Nationalization of the land. An outline of the movement in favor of land nationalization and practical gains*. sec. ed. Saint-Petersburg: Typ. Skorokhodova [in Russian].
15. Sviatlovskiy, V.V. (1911). *Mobilization of land ownership in Russia (1861-1908)*. Saint-Petersburg [in Russian].
16. Nebrat, V.V. (2020). Ukrainian sources of spatial justice theory. *Īstoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of economics and economic thought of Ukraine*, 53, 9-33. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009> [in Ukrainian].
17. Khuan, Ya. (2012). *Capitalism in Chinese: Government and Business*. 2-nd ed. Moscow: Alpina Pabliher [in Russian].
18. Didkivska, L.V. (2019). Migration of Ukrainians at the pre-industrial stage of social development. *Īstoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of economics and economic thought of Ukraine*, 52, 138-154. <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.138> [in Ukrainian].
19. Kovanko, P. (1914). *Reform of February 19, 1861 and its consequences from a financial point of view (Purchase operation 1861-1907)*. Kiev: Typ. imper. univ-ta Sv. Vladymyra [in Russian].
20. Nebrat, V.V. (Ed.). (2019). *Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis*. NAS of Ukraine, Institute for economics and forecasting. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>

21. Reynt, O.P., Serdyuk, O.V. (2011). Agriculture of Ukraine and the world food market (1861-1914). NAS of Ukraine, Institute of history of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
22. Nyfontov, A.S. (1974). Grain production in Russia in the second half of the nineteenth century. Based on the materials of the annual statistics of harvests in European Russia. Moscow: «Nauka» [in Russian].
23. Kondratiev, N.D. (1991). The grain market and its regulation during the war and revolution. Moscow: «Nauka» [in Russian].
24. Shults, A.K. (1913). Research on the production and trade of German field products for 30 years in connection with the Russian-German trade agreement. Materials for the revision of the trade agreement with Germany. Saint-Petersburg: Тип. Ministerstva finansov [in Russian].
25. Korablin, S.O. (2017). Macroeconomic dynamics of Ukraine: a trap of raw materials markets. NAS of Ukraine, Institute for economics and forecasting. Kyiv [in Ukrainian].
26. *Gorno-zavodskoe delo – Mining business* (1912). 51/52, 6461–6462.
27. Pustovoi, O.V. (2016). Ukrainian economy: chaotic and cyclical fluctuations around the long-term growth trend. *Ekon. prognovannâ – Economy and forecasting*, 2, 86-109. <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.083> [in Ukrainian].
28. Hordunovskyi, O.M., Hurzhii, O.I., Reient, O.P. (2017). Trade in Southern Ukraine: organization of trade and human potential (end of XVIII – beginning of XX century). NAS of Ukraine, Institute of history of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].